

УДК 811.16'373.4

ДО ПИТАННЯ ВИТОКІВ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Моніка КРИСЛОВА

*Університет ім. Масарика в Брно,
Філософський факультет,
Інститут славістики,
Йоштова 13, Брно, Чеська Республіка, 60200,
e-mail: monikakrysova@seznam.cz*

Стаття присвячена початкам граматичної думки та термінології окремих слов'янських народів і зосереджується на граматиках української мови, зокрема на славнозвісній праці Мелетія Смотрицького та джерелах його досліджень. Крім основного огляду граматики, детальніше проаналізовано фонологічну термінологію М. Смотрицького, а також розглянуто формування фонологічної термінології української мови у XIX та початку XX ст.

Ключові слова: мовознавство, розвиток граматичної теорії, створення лінгвістичної термінології, граматики, мовознавчі посібники, Мелетій Смотрицький, фонологія, класифікація звуків.

Мовознавство та граматичні дослідження на слов'янській території беруть початок майже від доби, коли на цьому терені почала функціонувати спільна слов'янська мова – старослов'янська (церковнослов'янська). Відомо, що її батьківщиною вважається сучасна Болгарія та що у IX столітті зазначену мову було перенесено на Велику Мораву, а звідси вона почала поширюватись у слов'янському світі. Отож, об'єктом дослідження староукраїнських лінгвістів була майже виключно церковнослов'янська мова східнослов'янської редакції — словенороська (словеноруська) за тодішньою термінологією. Для кращого сприйняття старослов'янської мови слід було зробити її більш зрозумілою. Вчені опрацьовували азбуковники, глосарії, тобто списки незнайомих слів із їх поясненням. Мовознавчі роботи іншого характеру невідомі практично до середини XVI століття, коли на слов'янських землях побачили світ перші граматики. Серед них, передусім, слід зазначити “*Кґраматыку Словеньска языка*”, видану 1586 р. у Вільні, львівський “*Адельфотес*” 1591 року та граматики Лаврентія Зизанія (“*Грамматика словенска*”, 1596) і Мелетія Смотрицького (“*Грамматіки Славенскія Правилное Синтаґма*”, 1619). На чеському терені першою граматиною вважається “*Gra(m)matyka Cžesska w dwogij sstrance*” з 1533 р. У південних слов'янських народів доба створення перших мовознавчих посібників значно відрізнялася. Так, якщо першу граматику словенської мови видано у 1584 році (Адам Богорич “*Arcticae horulae*”), то, наприклад, у Болгарії аналогічна робота не зафіксована до 1835 року, коли Неофит Рилски (Никола Бенин) створив “*Българску граматуку*”. Після битви на Косовому

полі у 1389 році болгарський народ перебував під турецьким гнітом й активізація культурного та літературного життя реально почалася з середини XVIII століття. Отож, можна зазначити, що поява граматичних робіт не завжди залежала від розвитку духовної культури суспільства та рівня освіченості народу, вона більше була зумовлена історичними та політичними подіями на окремій території.

Відомо, що основними джерелами при створенні граматик на слов'янських землях стали передусім грецькі лінгвістичні матеріали. В українських граматиках відображається вплив списку *“О осмихъ частехъ слова”*, першої суто граматичної слов'янської роботи, яка виникла, ймовірно, десь у XIV–XV столітті в Сербії та яка вважається початком граматичних досліджень та створення лінгвістичної термінології.

Якщо українські вчені будували граматики за моделлю грецьких, то на заході укладачі наслідували латинські граматики. Саме тому і перші чеські граматичні спостереження ще перед виникненням самої чеської граматики, були написані латинською мовою (*“De orthographia Bohemica”*).

Появу суто мовознавчих досліджень на території України спостерігаємо з середини XVI століття. Виникнення зазначених робіт слід, напевно, пов'язувати з тодішньою політичною та мовною ситуацією українського народу. Граматики на Україні виникали переважно на західних землях, тобто там, де в цей час відбувалася боротьба проти польської шляхти та наступу католицизму. Отже, культурні та релігійні намагання, а також створення документів національного спрямування, у тому числі й граматик, були тісно пов'язані з національно-визвольним рухом.

Саме на тлі таких подій почав свою дослідницьку граматичну роботу один з найбільш відомих мовознавців тієї доби Мелетій Смотрицький. Він не був першим українським граматистом, але своїм внеском до систематизації мовознавчого матеріалу та розвитку слов'янської лінгвістичної термінології він заслуговує значної уваги. Мелетій Смотрицький був дуже освіченою людиною. Подорожуючи по різних країнах Європи, він отримав ґрунтовні знання та придбав значний досвід, зокрема в Німеччині, де слухав лекції в університетах в Нюрнберзі, Віттенберзі та Лейпцигу. Крім того, майбутній науковець-дослідник був студентом Острозької школи та академії у Вільні. На початку своєї діяльності Смотрицький створив під псевдонімами ряд полемічних творів, спрямованих проти зрадників українського народу та православ'я. Найбільшим його досягненням вважається граматичний посібник *“Грамматіки Славенския Правильное Синтагма”*, надрукований у 1619 році в Єв'ї.

“Грамматіки Славенския Правильное Синтагма” – визначна робота українського мовознавства, котра продовжувала грецьку лінгвістичну традицію. Вона спиралась на грецькі та попередні українські граматики, а зокрема на працю Лаврентія Зизанія та *“Грамматіку доброглаголиваго еллинословенскаго языка “Адельфотес”*. Внесок М. Смотрицького полягає в удосконаленні та прогресі української лінгвістичної термінології. У праці автор подає аналіз граматичної будови та лексичного складу мови та становлення основних рис слов'янського мовознавчого матеріалу. Слід зазначити, що Мелетій Смотрицький виступив справжнім науковцем-дослідником міжнародної церковнослов'янської мови, тому і став найвидатнішим славістом

давньої епохи, на досягнення якого опирався основоположник нової славістики Й. Добровський. Великий чеський учений сам визнав, що йшов “слідами Мелетія, де цей указав вірну дорогу” [8].

Граматики Мелетія Смотрицького описує три головні галузі мовознавства – фонологію, морфологію та синтаксис, а також доповнена коротким переглядом українського віршування. У кожному підрозділі зафіксовано значну кількість лінгвістичних термінів, які Мелетій Смотрицький сам вводив у науковий обіг або частіше запозичував з інших робіт. У зв'язку із наявністю великого обсягу термінологічного матеріалу зосереджуємо увагу лише на термінологію з області фонології.

Фонологічна термінологія становить перший розділ граматики М. Смотрицького. Спочатку автор ознайомлює нас із *буквами*, до яких, на його думку, слід зарахувати не тільки *писмена*, але й звуки, для котрих окремої назви не наводить. Букви можуть належати до п'яти основних груп: *гласнаа*, *согласнаа*, *двогласнаа*, *трегласна* та *чотирегласна*. *Гласнаа* букви М. Смотрицький поділяє за короткістю та довжиною на *до(л)гаа*, *кра(т)каа* та *двовреме(н)аа* або *обцаа*. Цей штучний розподіл створено на основі грецького зразка для потреб українського віршування. Значення перших двох груп таке саме, як і у сьогоденних довгих та коротких голосних. Терміном *двовреме(н)аа* дослідник позначив звуки, котрі в залежності від позиції можуть виступати короткими або довгими. За іншим поділом голосні угруповані на *самогласнаа*, тобто такі, що можуть створювати склад, та *припражногласнаа*, котрі не передадуть голос, тобто м'який (**Ь**) і твердий (**Ъ**) ери. Термін імовірно утворено від слова “припряженный”, який означає “запрягти щось, або кого”. Такі букви завжди примикають до інших і не можуть виступати самостійно.

Другою великою групою букв є *согласнаа* букви. Вони можуть бути *по(л)гласнаа* або *бе(з)гласнаа*. До *по(л)гласних* належить сонорні та фрикативні звуки та **Щ, Ё, Ы**; до *бе(з)гласних* вибухові звуки та **Г**. Наслідуючи грецькі граматики, М. Смотрицький розрізняє приголосні звуки ще за їх властивостями на *измѣнаемаа* (**Г, К, Х, Ц, Ж, Ч, Ш**), *обоающаа* (**Б, В, Г, Д, К, П, С, Т, Х, Ц**), *таемаа* (**Л, М, Н, Р**), *сугубаа* (**ДЗ, КС, ПС**), *сугубствующаа* (**Ж, Ч, Ш, Щ**) та *страннаа* (чужі – **Ъ, Ї, Ф, ...**). На думку В. В. Німчука, введення терміна *Измѣнаемаа* звуки свідчить про усвідомлення М. Смотрицьким чергування приголосних [6]. Можна припустити, що терміном *Сугубаа* в граматиці позначені подвійні приголосні та *странними* М. Смотрицький вважав букви, запозичені з інших мов.

Крім характеристики самостійно існуючих букв, у роботі йде мова також про дифтонги, які названі *двогласнаа*, та котрі, в свою чергу, поділяються на *свойственнаа* й *несвойственнаа*. Перше з названих – це власне дифтонги, другі позначають сполучення голосних із **Й**. Крім слов'янської назви *двогласнаа*, граматики М. Смотрицького фіксує грецьку назву *дифдонги*. Так само, як і голосні, дифтонги поділяються на три категорії в залежності від їх довжини, а саме *до(л)гаа*, *кра(т)каа* та *обцаа*. Перегляд фонологічних термінів М. Смотрицького закінчує розділ “Просодія”, у якому згадані звукові якості мови, але штучно перенесені із грецького середовища на слов'янське.

Терміни, зазначені у фонологічній частині роботи, опрацьовані іншими лінгвістами ще до М. Смотрицького на основі грецького матеріалу. Так, зокрема, українські дослідники А. Макарушка та О. Ю. Андрійчук наводять як джерела слов'янських граматик, зокрема, праці Філіпа Мелянгтона, Константина Ляскаріса, Мартина Крузія та ін. [1; 6].

Українські граматисти часто наслідували грецькі посібники та намагалися пристосувати грецьку мовну систему та її поняття до своєї рідної мови, а тому в слов'янській лінгвістиці функціонували терміни, що позначали явища, котрих у мові не було. Пізніше, коли почали активніше розроблятися граматики живих мов, зазначаються зміни у лінгвістичній термінології – з'являються нові поняття для позначення явищ у конкретній мові.

У зв'язку з величезним прогресом науки та техніки з середини XIX століття починається новий етап наукових мовознавчих досліджень. Щоб продемонструвати самостійність та високий культурний рівень рідної мови, мовознавці в галузі термінології часто відходять від заведених понять, спостерігається тенденція вводити у мову власні штучно утворені терміни (наприклад, замість раніше вживаного терміну *гласна* починають використовувати відповідно *самозвуки* (П. Дячан) або *самоголосна* (журнал "Мета" – П. Павлусевич).

Склад фонологічної термінології зазнав помітних змін. Так, зокрема, з'являється термін *звук* і багато нових дефініцій на позначення фонетичних явищ (див., зокрема, *чергування* (П. Залозний); *голос*, *наголос*, *дзвінкість*, *вимова* (С. Смаль-Стоцький та Т. Гартнер) та ін. Навпаки, з ужитку виходять, наприклад, у зв'язку із занепадом ерів терміни *самогласна* та *припражногласна*, тому що більше не слід було в цьому плані розрізняти голосні. Ще у роботі Я. Головацького термін на позначення ерів зафіксований як *полугласні*; саме тому поняття *самогласна* набирає нового значення і називає "голосний", який навіть уточнено двома групами *чистіи* (*тверді*) та *изоцрени* (*смагчени*). Крім основних характеристик, знаходимо вже розрізнення категорій звуків за артикуляцією або за наголошуванням.

З кінця XVIII століття граматики фіксують також інші, переважно авторські, дефініції для позначення *голосних* та *приголосних*. Так, наприклад, з одного боку, і надалі знаходимо в термінології означення *согласніи* у роботах Я. Головацького, М. Лучкая та ін., але, з другого, у граматиці С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера зафіксовано терміни *голосівки* та *шелестівки*; інші назви, зокрема, *тональні тембри/голосівки*, *шелестові тембри/шелестівки* фігурують у Є. Тимченка. На народній основі створює свої терміни П. Дячан, позначаючи голосні *самозвуками*. Для називання *дифтонгів*, крім дефініції *двозвуки* (С. Смаль-Стоцький та Т. Гартнер), знаходимо також термін *двогласныя* (М. Лучкай).

Із наведеного перегляду термінів випливає, що термінологія, не тільки фонологічна, але й інших галузей, пройшла від свого початку бурхливий шлях. На першому етапі розвитку мовознавства у східних слов'ян не було настійної потреби в нормативних граматиках, тому в Київській Русі задовольнялися загальними граматичними трактатами, перекладеними з грецької мови. Можна припустити, що нагальної потреби створення власної граматики не існувало на українських землях і в XIV–XV ст., тому для освітніх цілей використовувалася теоретична розвідка про

вісім частин мови, укладена на основі грецьких розробок на слов'янському півдні. Вона в загальних рисах дає уявлення про зміст і характер граматичних розробок XI–XIII ст. Оригінальні граматики, присвячені вивченню будови конкретних мов, українські лінгвісти створили лише наприкінці XVI та в XVII ст.

Інспірація мовознавчими роботами грецьких, а пізніше латинських дослідників відображалася в лінгвістиці всього слов'янського світу. Аналогічні тенденції, спостерігаємо не лише в Україні, але і на західних та південних слов'янських територіях. Багато мовознавчих термінів було запозичено із класичних мов, інші створені за спільною моделлю, як і українські.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Андрійчук О. Ю.* До питання про дослідження львівської граматики 1591 року [Електронний ресурс] / О. Ю. Андрійчук. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Magisterium/Ist/2001_7/08_andrijchuk_ouu.pdf.
2. Болгарська граMATика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bg.wikipedia.org/wiki>.
3. *Головацький Я.* Грамматика руского языка / Я. Головацький. – Львів, 1849. – 219 с.
4. *Залозний П. [Ф.]* Коротка граMATика української мови П. [Ф.] Залозний. – 2-е вид. – Київ : [Укр. Учитель]. Друк. А. І. Гросмана, 1912. – ([Вид-во “Укр. Учитель”; № 49]). – Правописний словарь: С. 60–63. Ч. 1. – 63, [2] с.
5. *Лучкай М.* ГраMATика слов'яно-руська / М. Лучкай ; упорядкування, передмова, примітки та словник діалектних слів П. М. Лизанця ; переклад з латинської П. М. Лизанця та Ю. М. Сака. – Київ : Наукова думка, 1989. – 191 с.
6. *Німчук В. В.* ГраMATика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства [Електронний ресурс] / В. В. Німчук. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/>.
7. *Німчук В. В.* “Грамматіки Славенскія Правилное Синтагма” М. Смотрицького [Електронний ресурс] / В. В. Німчук. – Режим доступу : <http://izbornyk.org.ua/nimchuk/nim12.htm>.
8. *Німчук В. В.* Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. [Електронний ресурс] / В. В. Німчук. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/nimchuk/nim01.htm>.
9. *Німчук В. В.* Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / В. В. Німчук. – Київ : Наукова думка, 1980. – 303 с.
10. *Павлюк М. В.* Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду / М. В. Павлюк. – Київ ; Одеса : Вища школа, 1978. – 182 с.
11. *Панько Т. І.* Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
12. *Смаль-Стоцький С.* Грамматика рускої мови / Смаль-Стоцький Степан, Гартнер Федір. – Відень : Накладом власним. Ц. і к. друкарня А. Голцгавзена, 1914. – 210 с.

13. *Смотрицький М.* Граматика / Мелетій Смотрицький ; підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – Київ : Наукова думка, 1979. – 112 с.
14. *Pleskalová J.* Slovníky a gramatiky doby humanistické [Електронний ресурс] / Jana Pleskalová – Режим доступу : www.phil.muni.cz/cest/lide/pleskalova/CJBA13_Slovagram.rtf
15. Slovenske slovnice [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sl.wikipedia.org/wiki/Slovenske_slovnice.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2011

Прийнята до друку 30.11.2011

TO THE QUESTION OF SOURCES OF SLAVONIC NATIONS' LINGUISTIC TERMINOLOGY

Monika KRYSLOVÁ

*Masaryk University,
Faculty of Arts,
Department of Slavonic Studies,
Joštova, 13, Brno, Czech Republic, 60200,
e-mail: monikakryslova@seznam.cz*

This article is focused on the Ukrainian linguistic terminology. In the very beginning of article is a short summary of linguistic works in the Slavonic area with showing examples of the most important pieces. In the article is given an excursion to the first period of Ukrainian linguistic, especially it is concentrated on the work of Meletiy Smotrickiy. Besides the detailed description of his grammar work, the phonologic terminology, meanings and etymology of some terms is analyzed.

Key words: linguistics, formation of grammatical theory, creation of linguistic terminology, grammar books, Meletiy Smotrickiy, phonology, classification of sounds

ИСТОЧНИКИ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

Моника КРЫСЛОВА

*Университет им. Масарика в Брно,
Философский факультет,
Институт славистики,
Йоштова, 13, Брно, Чешская Республика, 60200,
e-mail: monikakrysova@seznam.cz*

Статья посвящена началам и истории развития грамматики и терминологии отдельных славянских народов. Особое внимание уделяется грамматике украинского языка, особенно научной деятельности Мелетия Смотрицкого и его научным исследованиям. Кроме основного обзора грамматики, более детально проанализирована фонологическая терминология М. Смотрицкого и рассмотрен процесс формирования фонологической терминологии украинского языка XIX – начала XX вв.

Ключевые слова: лингвистика (языкознание), развитие грамматической теории, создание лингвистической терминологии, грамматики, учебники по языкознанию, Мелетий Смотрицкий, фонология, классификация звуков